

UOT: 81.282.2

KÜÇA LƏHCƏSİNDƏ ATA SÖZÜ HAQQINDA

Abduşükür Məhəmməd Qumtur
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Müstəqil tədqiqatçı, yazıçı, şair
Avropa Uyğur Akademiyasının müfəttişi
Stockholm, İsveç
gumtur@gmail.com
[Orcid: 0009-0006-6170-2315](https://orcid.org/0009-0006-6170-2315)

Xülasə

Böyük karvan yolu adlandırılan İpək Yolunun şimal xəttinin ortasında yerləşən Küça qədimdən Tanrı Dağlarının şimal və cənubunu, qərb və şərqə birləşdirən mühüm bir nöqtə olmuşdur. Küçanın şimalında böyük Tanrı Dağları, cənubunda isə sonsuz Taklamakan səhrası yerləşir. Küça uyğurların ən qədim ata yurdlarından biridir və burada tarix boyu yalnız uyğurlar deyil, eyni zamanda soqdlar, ariyanlar və toxarlar da yaşamış və Küça mədəniyyətinin formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişlər. Küça mərkəzi Asiya iqlimində və mərkəzi Asiya dairəsində buddizm və islam dinlərinin mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Küçanın coğrafi üstünlüyü və özünəməxsus mədəni qatları küça sakinlərinin dilinə də öz təsirini göstərmiş və qədimdən bu yana Küça ləhcəsi uyğur dilinin başqa bölgələrindən fərqli bir ləhcə təşkil etmişdir. Küça ləhcəsi uyğur dilinin digər ləhcələrindən yalnız səsələrin yumşaqlığı və ədəb-ərkan baxımından deyil, həm də lüğət tərkibindəki sözlərin özünəməxsusluğu ilə də fərqlənir. Müasir dövrdə uyğur dili dialekt və ləhcələri üç böyük dialektə və onlarla ləhcəyə bölünür, Küça bölgəsi isə uyğur dilinin mərkəzi dialekti olan Tarım ləhcəsinin Küça ləhcəsinə ayrılmışdır. Küça ləhcəsi Bay, Şahyar və Toqsu rayonlarını əhatə edir və bu ləhcənin yayıldığı bölgələrdə ata üçün "ata" sözü istifadə edilməkdədir. Bu məqalədə Küça və Küça ləhcəsində əsas söz olan "ata" sözü tarixi mənbələr əsasında izah olunur.

Açar sözlər: Küça, Kūsən, dialekt, ata, ləhcə

ON THE WORD "FATHER" IN THE KÜCHA DIALECT

Abdushükür Məhəmməd Qumtur
Candidate of Philology, Ass. Professor,
Inspector of the European Uyghur Academy
Stockholm, Sweden

Summary

Kücha, located at the midpoint of the northern route of the Silk Road, which is called the Great Caravan Route, has long been an important intersection connecting the northern and southern sides of the Tian Shan Mountains as well as the east and west. To the north of Kücha are the great Tian Shan Mountains, and to the south lies the vast Taklamakan Desert. Kücha is one of the ancient homelands of the Uyghurs, and throughout history, not only Uyghurs but also Sogdians, Aryans, and Tocharians lived here, contributing in various ways to the formation of Kücha's culture. Kücha has been a center of both Buddhist and Islamic culture within the Central Asian climate and region. The geographical advantage and unique cultural layers of Kücha have also influenced the language of its inhabitants, making the Kücha dialect distinct from other regions of the Uyghur language. The Kücha dialect differs from other Uyghur dialects not only in the softness of its sounds and politeness in manner but also in the uniqueness of its vocabulary. In the modern era, the Uyghur language is divided into dialects and sub-dialects, categorized into three major dialects and numerous sub-dialects. The Kücha region belongs to the Kücha sub-dialect of the Tarim dialect, which is the central dialect of the Uyghur language. The Kücha dialect encompasses the Bay, Shahyar, and Toqsu districts, and in these regions, the word for "father" is "ata." This article explains the word "ata" in the Kücha dialect based on historical sources.

Keywords: Kücha, Kūsən, father, dialects, accents.

О СЛОВЕ "ОТЕЦ" В КЮЧИНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

Абдушукур Махаммед Кумтур
Кандидат филологических наук, доцент

Независимый исследователь, писатель, поэт,
Инспектор Европейской Академии Уйгуров
Стокгольм, Швеция

Резюме

Кюча, расположенная в середине северного маршрута Шелкового пути, называемого Большим караванным путем, с древних времен была важным узлом, соединяющим север и юг Тянь-Шаня, а также запад и восток. На севере от Кючи расположены великие Тянь-Шаньские горы, а на юге — бескрайняя пустыня Такла-Макан. Кюча является одним из древнейших родных мест уйгуров, и на протяжении истории здесь жили не только уйгуры, но также согдийцы, арии и тохары, которые оказали определённое влияние на формирование культуры Кючи. Кюча была культурным центром буддизма и ислама в центральноазиатском климате и регионе. Географическое преимущество Кючи и её уникальные культурные слои также повлияли на язык её жителей, что сделало Кючский диалект отличным от других регионов уйгурского языка. Кючский диалект отличается от других уйгурских диалектов не только мягкостью звуков и вежливостью в общении, но и уникальностью словарного состава. Всовременную эпоху уйгурский язык делится на диалекты и поддиалекты, классифицируемые на три крупных диалекта и множество поддиалектов. Кючский регион относится к кючскому поддиалекту таримского диалекта, который является центральным диалектом уйгурского языка. Кючский диалект охватывает районы Бай, Шахяр и Токсу, и в этих регионах слово для обозначения отца — "ата". В данной статье объясняется слово "ата" в кючском диалекте на основе исторических источников.

Ключевые слова: Кюча, Кюсан, отец, диалекты, говоры

Aktuallıq. Türk xalqlarının, xüsusilə böyük keçmiş, zəngin mədəniyyəti olan, eyni zamanda daima təqiblərə və məhrumiyyətlərə düçar olan uyğurlar haqqında tarixi aspektdə olan hər bir tədqiqat işi aktuallığı ilə diqqət çəkir. Bu mənada çox qədim tarixə malik Kuça dialektində və uyğurların tarixinə aid mənbələrdə işlənən "ata" sözünün işlənməsi, M.Kaşğarlının "Divanü lügət-it türk" əsərində bu sözə rast gəlinməsi türk dillərinin eyni kökdən yaranması faktını bir daha təsdiq edir.

Annotasiya. Kuça (Küsən) uyğurları miladdan əvvəl şəhər mədəniyyətinə malik dövlət olmuşdur. Küsən dövləti Mərkəzi Asiyanın güclü dövlətlərindən biri kimi min ildən çox davam edərək bir çox tarixi mənbələrdə əks olunmuşdur. Kuça dialektində işlənən "ata" sözünün tarixi mənbələr əsasında araşdırılması türk ədəbi dillərinin dialektoloji aspektdə araşdırılmasının əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Kuça, Tarım vadisindəki qədim məskənlərdən biridir. Kuça, miladdan əvvəl şəhər mədəniyyətinə keçmiş və özünəməxsus bir mədəniyyətin əsaslarını yaratmışdır. Kuça qədimdə "Küsən" adlandırılmışdır, buna dair məlumatlar olduğundan bu qədim dövlət bu gün "Küsən dövləti" adı ilə tanınır. Miladdan əvvəl 176-cı ildən etibarən Küsən uyğurları Küsən dövlətini kurmuş və bu dövlət 9-cu əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Bu dövr, Küsən dövlətinin mövcudluğunun min ildən çox bir müddət davam etdiyini göstərir [Tələt Ubulqasım, 2015, s. 3]. Küsən dövləti Mərkəzi Asiya iqlimində güclü dövlətlərdən biri idi və Böyük İpək Yolu adlanan ticarət yolunun şimal və cənub bölmələrinin ortasında yerləşirdi [Tələt Ubulqasım, 2015, s. 3]. Buna görə də heç bir karvan bu yoldan keçə bilmirdi və Şərqlə Qərb arasındakı elmi, mədəni və ticarət əlaqələri bu yol vasitəsilə uğurla davam etdirilirdi. O dövrdə Kuça dünya xalqları arasında böyük bir mərkəz kimi tanınırdı və müxtəlif tarixi əsərlərdə unudulmaz izlər buraxmışdır [Məhəmməd Şavudun, 2016, s. 16].

Kuça haqqında məlumatlara Çin tarixi mənbələrində daha çox rast gəlinir və ilk dəfə Han sülaləsi dövründə Bango tərəfindən yazılmış "Hannamə" əsərində qeyd olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Çinin müxtəlif sülalələrinin tarix kitablarında Kuça haqqında ardıcıl məlumatlar verilmişdir. Kuça haqqında məlumatlara "Hannamə", "Sonrakı Hannamə", "Üç dövlət tarixi", "Cinnamə", "Veynamə", "Lyanqnamə", "Junamə", "Şimal tarixi", "Süynamə", "Tannamə", "Yeni Tannamə", "Şuanzangın Böyük Tan dövründə Qərbi Yurdlar tarixi" və "Vukunqın Andıqnamə

tarixi" kimi əsərlərdə daha çox rast gəlinir. Bundan başqa, Kuça haqqında tocharca, tibetçə, ərəbcə və yunan dilində də mənbələr mövcuddur.

Kuça haqqında uyğurlarla birbaşa əlaqəli ən əhəmiyyətli mənbə Mahmud Qaşqarlının "Divanu Lüğəti-t Türk" əsəridir. Bu əsərdə Kuça 6 dəfə xatırlanır və ilk dəfə "Küsən" sözünü izah etmək məqsədilə işlədilmişdir. Küsən Kuça adlanan şəhərin başqa bir adıdır. Bu şəhər uyğurların sərhəddində yerləşir [Mahmud Qaşqarlı, 1-ci cild, s. 526, 1981]. Mahmud Qaşqarlının izahına görə, Küsən sadəcə Kuçanın başqa bir adıdır, əsas adı isə Kuçadır.

840-cı ildə Orhun Uyğur dövləti süqut etdikdən sonra Tanrı dağlarının cənub və şimalına köçən uyğurlar oradakı uyğurlarla birləşərək ayrılıqda xanlıqlar yaratmışlar. Bu dövrdə Kuçanı mərkəzləşdirən Kuça dövlətinin yerinə İdiqut Uyğur dövləti qurulmuşdur. İdiqut Uyğur dövlətinin ilk paytaxtı Kuça olmuş, sonra Beşbaliq şəhərinə köçürülmüş və nəhayət, Uyğur xanlığının paytaxtı "Quçu Uyğur Xanlığı" olaraq tanınmışdır [Hacı Nurhacı, 2009, s. 149]. Lakin Sultan Sutuq Buğraxan Qaraxanilər taxtını ələ keçirəndən sonra əvvəlcə Xotana hücum etdi. Sutuq Buğraxan bu yürüşdə Xotan Buddist Uyğurlarını tabe etdikdən sonra Kuçaya hücum etdi və qədimdən Buddist mərkəzlərdən biri olan Kuça İslamı qəbul etməkdə müqavimət göstərsə də, nəhayət Sutuq Buğraxana tabe oldu [Hacı Nurhacı, 2009, s. 240]. Sutuq Buğraxan dövründən sonra Kuçanın Qaraxanilərin tabeliyində olduğunu Mahmud Qaşqarlının "Divanu Lüğəti-t Türk" adlı əsərində də görə bilərik. Mahmud Qaşqarlı "Bügür" adını izah edərkən, onu sərhəd şəhəri olaraq qeyd edir. Bügür, Kuça şəhəri ilə Uyğur diyarı arasındakı dağın üstündə qurulmuş bir qala idi. Bu yer sərhəd olaraq bilinirdi. [Mahmud Qaşqarlı, 1-ci cild, s. 468, 1981]. Bügür Kuça şəhərinin mərkəzindən 120 kilometr şərqdə yerləşən bir bazardır və bu, o dövrdə Kuçanın Qaraxanilərə aid olduğunu sübut edən mühüm bir mənbədir.

Tarixi mənbələrə əsasən, Kuçada bir dövrdə soqdilər, ariyalılar, toxarlar və uyğurlar birlikdə məskunlaşmış və özlərinə məxsus bir dil işlətməmişlər ki, bu dil "Küsən dili" (tozar dili) adlanmışdır. Hərçənd ki, onların işlədiyi dilin lüğət tərkibində türk dillərinə məxsus elementlər çox olmuşdur. Üstəlik, uyğurlar bu bölgənin əsl əhalisi olmuş, ariyalılar və soqdilər isə müxtəlif səbəblərlə buraya köçmüşdür.

Orxon Uyğur Xaqanlığı süqut etdikdən sonra, əvvəllər onlara aid olan Tanrı Dağlarının cənub və şimal hissələrinə köçən uyğurlar, Pantikin rəhbərliyindəki böyük bir uyğur qrupu ilə birlikdə Kuçada məskunlaşmışlar. Şimaldakı qardaşlarının Kuçaya gəlməsi bu şəhərin əhali tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir. Kuçada yaşayan ariyalılar, soqdilər və toxarlar tədricən uyğurlarla qaynayıb-qarışaraq tarixin səhnəsindən yox olmağa başlamışlar. Lakin onların dil və mədəniyyətindəki fərqli elementlər, Kuçanın yerli mədəniyyətini və dilindəki dialekt fərqliliyini formalaşdırmaqda mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, Kuçanın tarixi boyunca cənub və şimal, qərb və şərq arasında mərkəzi bir yerdə yerləşməsi müxtəlif dialekt və şivələrin də təsirinə məruz qalmışdır.

Müasir uyğur dili dialekt və şivələrə bölünmə xüsusiyyətinə görə, uyğur dili üç böyük dialektə və bir neçə şivəyə ayrılmışdır. Kuça bölgəsi uyğur dilinin mərkəzi dialektinə aid olan Tarım şivəsinin Kuça şivəsinə bölünmüşdür. Tarım şivəsi Kuça, Bay, Toqsu və Şahyar rayonlarında işlədilir və bu torpaqlar qədim Küsən dövlətinin əraziləridir. Coğrafi baxımdan Kuça şivəsi şərqdə Turfan şivəsi, cənub-şərqdə Lopnur dialekti, qərbdə Tarım şivəsi və cənubda Xotan dialekti ilə sərhəddir. Lakin Kuça ilə Xotan arasında geniş səhranın olması səbəbindən Xotanla olan əlaqələr qonşu bölgələrə nisbətən daha zəifdir [Mirsultan Osman, 146, 1990].

Kuça şivəsi, bir tərəfdən, çoxlu yerli söz və terminlərlə digər dialekt və şivələrdən fərqlənir, digər tərəfdən, sözlərin tələffüz və ahəngindəki fərqlərlə seçilir. Kuça şivəsindəki "ata" sözü Kuçalıların mənəvi dünyasında ən böyük və gündəlik həyatlarında ən çox işlədilən sözlərdən biridir. Kuçalılar özlərini dünyaya gətirən böyük insanı ata adlandırırlar. Ata onlar üçün səadətin simvoludur, böyük və əyilməz bir dağ kimidir. Buna görə Kuçada "ata sözü ürəyin gözü" kimi geniş yayılmış bir atalar sözü mövcuddur. Bu cür ifadələrə Kuça xalq mahnılarında da rast gəlmək mümkündür.

Atası varmı dovşanın?

Anası varmı dovşanın?

Bu yurdunda nəyi var

Məndə bəxti qaçanın?

Hərçənd ki, "ata" sözü bütün uyğurlara ortaq bir söz olsa da, bu gün ata sözü yalnız qədim Küsən ərazisinə əsaslanan Kuça şivəsi bölgəsində davamlı istifadə olunduğu üçün Kuça şivəsi lüğətlərində yer almışdır. Ata sözü tipik bir uyğurca sözdür və min ildən çox bir tarixə malikdir. Türkçə etimoloji saytında da bu məsələ təsdiqlənir. Saytda yazılır: "Ata baba deməkdir, uyğurcadır və min ildən çox tarixə malikdir." Mahmud Qaşqarının böyük əsəri olan "Divanü Lügat-it Türk" kitabında da ata sözü haqqında məlumat verilir: "Xotanlılar və Kəncəklər sözün başındakı 'a' hərfini 'h' ilə dəyişdirirlər... Məsələn, türklər 'ata' deyirsə, onlar 'hata' deyir, türklər 'ana' deyirsə, onlar 'hana' deyir" [Mahmud Qaşqari, 1-ci cild, 44, 1981]. Tarixi mənbələrə görə, ata sözü çox uzun tarixə malik olsa da, Orxon-Yenisey kitabələrində rast gəlinmir. Bu baxımdan ata sözü, şübhəsiz ki, Tanrı Dağlarının cənub və şimalında yaşayan türk tayfalarının şivəsində işlənmişdir. Kuça şivəsində ata sözü yalnız insanın onu dünyaya gətirən adamı deyil, həm də qohumluq əlaqəsi, hörmət, şərəf mənalarını da ifadə edir. Məsələn: "Atamla". Bu söz üç hissədən ibarətdir: birinci hissə "ata", ikinci hissə "m", üçüncü hissə "la". Birinci hissədəki "ata" əsl ata mənasını bildirir, ikinci hissədəki "m" səsi isə aidiyyət və hörmət bildirir, üçüncü hissədəki "la" isə çoxluğu bildirir. Bu söz leksik mənada ata-ana, qardaş-bacılar və digər qohumları göstərir [Abdulla Muhəmməd, 2013, 17]. Kuça şivəsində hörmət sözləri çoxdur və insan münasibətlərində bu hörmət ifadələri geniş şəkildə istifadə olunur. Adətən, Kuça şivəsində böyük insanlar kiçikləri və dostlar bir-birini "m" səsinə əlavə edərək çağırır, bu isə qarşı tərəfə olan hörməti göstərir. Məsələn, Qurbanjamı "Qurbanım", Abdüşükürü "Abdüşükürüm", Savudu "Savudum" deyərək çağırırlar. Amma bu qayda adları "m" ilə bitən isimlərə aid edilmir, məsələn, Abdurəhim, Abləm kimi. Buna görə də Kuçada insanlar öz atalarını və yaşca böyük qohumlarını birbaşa "ata" deyərək çağırmaq əvəzinə, ata sözünə "m" əlavə edərək onlara hörmət göstərirlər.

Kuçalılarda əvvəlki hörmətə layiq olan insanların qəbirlərinə xüsusi hörmət və ehtiram göstərmək güclü olmuşdur. Buna görə bu cür şəxslərin məzarlarına "atam" sözünü əlavə edərək onlara hörmət və ehtiram göstərmək istəyi güclü olmuşdur. Məsələn, Qılinc Atam Məzarı, Oqçı Atam Məzarı, Qurban Atam Məzarı, Ağ Burut Atam Məzarı və başqaları. Bu məzar adlarındakı "atam" təkcə bir ad deyil, həm də məzar sahiblərinə hörmət və ululuq göstərmək istəyi ilə bağlıdır [Osman Huşur, 2015, 12].

"Ata" sözü hərçənd bütün uyğurlarda ortaqdır, lakin Kuça bölgəsində şivə olaraq qorunub saxlanılan ən qədim sözlərdən biridir. Lakin hazırda tədricən uyğurların əsas lüğətindən sıxışdırılıb çıxarılır və istifadədən qalmaq üzrədir. 1990-cı illərdən başlayaraq müxtəlif universitetlərdə təhsil alan ziyalıların sayının artması ilə bəzi uşaqlar atalarını "ata" deyərək çağırırlar arasında böyüklər də, bir anda başqa yerlərdəki dostlarının "dada" sözünü qəbul edərək, Kuçanın mərkəzi ərazisində ata sözünü "dada" sözü əvəz etməyə başlamışdır. Hazırda ata sözü yalnız Kuça, Şayar, Bay və Toqsu kimi rayonların kəndlərində qorunub saxlanmışdır.

"Dada" sözünün uyğur dilinə nə vaxt daxil olduğu və necə yayılmağa başladığı barədə heç bir material yoxdur. Aparılan araşdırmalara əsasən, "ata" sözü 1930-cu illərə qədər yazılmış bütün kitablar, əlyazmalar və sənədlərdə ümumi şəkildə istifadə olunmuşdur. "Dada" sözü ilk dəfə İsveçlilər tərəfindən Kaşğarda qurulan mətbəədə çap edilmiş "Əlifba" kitabında rast gəlinir. Əgər bunu başlanğıc hesab etmək olarsa, "dada" sözünün uyğurlar arasında o zamandan yayılmağa başladığı qənaətinə gəlmək olar. 1949-cu ildən sonra müxtəlif nəşriyyatlarda çap olunan hər cür nəşrlərdə tamamilə "dada" sözü işlədilmişdir. Ondan sonra çap olunan uyğur ədəbi dilinə əsaslanan ədəbi əsərlərdə "ata" sözü görünür. Maraqlıdır ki, Abdüşükür Məhəmməd İmin illər keçdikdən sonra 2013-cü ildə yazdığı "Yarqın Əslimə - Mən və Mənim Xalqım" kitabında "dada" sözünün yerinə tamamilə "ata" sözünü istifadə etmişdir. Bəlkə də, yazıçı keçmişə xatırlayaraq, yenidən öz köklərinə qayıtmağı düşünmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Tələt Ubülqasim Qədim Kəsən Sənəti. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı və Şinjiang Elm və Texnologiya Nəşriyyatı, I nəşr, 2015, s. 3
2. Tələt Ubülqasim Qədim Kəsən Sənəti. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı və Şinjiang Elm və Texnologiya Nəşriyyatı, 2015 s. 3
3. Məhəmməd Şavudun Kuçanın Adı Haqqında. “Kəsən Mədəniyyəti” Jurnalı. Çin, 2016, №1, s.16.
4. Mahmud Qaşqari “Divanü Lügat-it Türk”. I cild. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı,1981, s. 526.
5. Hacı Nurhacı, Qədim Uyğurlar və Qara Xanilər. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı, 2009, s.149.
6. Hacı Nurhacı Qədim Uyğurlar və Qara Xanilər. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı,2009, s.240.
7. Mahmud Qaşqari “Divanü Lügat-it Türk”, 1981-ci il nəşri, I cild, s. 468.
8. Mirsultan Osman Müasir Uyğur Dili Dialektləri. Çin, Şinjiang Gənclər nəşriyyatı, 1990, s.146.
9. Mahmud Qaşqari “Divanü Lügat-it Türk”, I cild, Çin, Şinjiang Xalq nəşriyyatı, 1981, s. 44.
10. Abdulla Məhəmməd Yurtyumun Yerli Sözləri. “Kəsən Mədəniyyəti” Jurnalı, №4. Çin, Xinciang, 2013, s.17.
11. Osman Huşur “Mingtən Atam Məzarı” haqqında ilkin araşdırma. “Kəsən Mədəniyyəti” Jurnalı, №3. Çin, Xinjiang, 2015, s.12.

Rəyçi:

AMEA Naxçıvan bölməsi, AMEA-nın müxbir üxvü
f.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev